

סוסיא – מקרה של גירוש תושבים בעקבות גילוי בית כנסת עתיק

מבוא

אתר סוסיא ממוקם בדרום הר חברון, על דרך מרכזית המחברת בין מעלה דרגות בדרום והיישובים א-סמוע, יטא ואל-כרמיל מצפון. סוסיא והיישובים שמדרומה ומצפונה היו מרכזים חשובים בדרום הר חברון בתקופה הביזנטית והאסלאמית.

כיום סוסיא הוא אתר עתיקות, אך עד מחצית שנות השמונים של המאה ה-20 חיו שם כמה מאות תושבים פלסטינים. הקהילה ההיא חיה בסוסיא מאות שנים, התבססה על רעיית צאן והתגוררה במערות טבעיות ומלאכותיות, שנחצבו בחלקן לפי מאות ואלפי שנים. בחלקה, חיה הקהילה חיי נוודות וגורשה ממוקם מושבה בעקבות צו צבאי, אשר טען שסוסיא הוא אתר ארכיאולוגי ואין לגור בשטחו.

בשנת 1983 הוקמה ההתנחלות סוסיא במרחק של כשני ק"מ דרומית-מזרחית לאתר העתיקות. ההתנחלות הוקמה בעקבות גילויים של בית הכנסת ואתר העתיקות של סוסיא הקדומה. כיום, מונה התנחלות זו כאלף תושבים.

האתר הארכיאולוגי סוסיא ומקום מגורי תושבי סוסיא הפלסטינים עד שנות ה 80

חלק א': המחקר הארכיאולוגי בסוסיא ומשמעותו¹

למן המאה ה-19 עמד סוסיא במרכז עניינם של חוקרים רבים, אשר קיימו שם סקרים וחפירות. ראשון החוקרים שזיהה את האתר היה ויקטור גירין, בסקר שביצע באזור בשנת 1869. חוקרי הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל/פלסטין (The Palestine Exploration Fund) ביצעו בשנת 1874 סקר נוסף באתר וזיהו שם שני מבני ציבור. רק בשנות ה-30 של המאה העשרים העלו החוקרים ל"א מאיר וא' רייפנברג את האפשרות כי אחד המבנים בסוסיא שימש כבית כנסת, אך הם לא ציינו באיזה מבנה מדובר.²

רוב החוקרים התמקדו בתולדות היישוב בתקופה שבין המאה הרביעית לספירה למאה השמינית לספירה, אז הייתה סוסיא עיר יהודית מרכזית בדרום הר חברון.³

בסקר שנערך באתר בשנת 1969 זוהה באתר בית כנסת עתיק. האתר נחפר בשנים 1971-1972 במטרה לחשוף את בית הכנסת במלואו. במהלך שנות ה-70 ועד סוף שנות ה-90 נערכו חפירות נוספות בשטחים שונים באתר ונחשפו שם שכונות מגורים, מתקנים תעשייתיים ועוד. צפונית לבית הכנסת, על גבעה המנותקת מהיישוב, התגלו שרידים המתוארכים לתקופה האסלאמית. בסך הכל, נחפר שטח של פחות מ-20 דונם מתוך מלוא השטח המוכרז כאתר ארכיאולוגי ושטחו כ-80 דונם. בית הכנסת העתיק הוא הממצא החשוב והמרכזי ביותר שהתגלה עד כה באתר. על פי החפירות הארכיאולוגיות שהתקיימו באתר, ניתן ללמוד שהיישוב במקום החל במהלך המאה השנייה לפני הספירה ונמשך, גם אם לא ברצף, עד המאה ה-13 לספירה.⁴

ראשית היישוב התפתחה בתקופה ההלניסטית, במהלך המאה השנייה לפני הספירה. בחפירות שהתקיימו באתר נחשפו מתקנים כדוגמת גתות ומבנה מתוחם, שפורש כבית חווה. ממצאים אלה מרמזים על כך שבתקופה זו התפתח האתר כיישוב חקלאי. בהסתמך על קברים עם שמות בעלי שורש אדומי שנחשפו באתר, ובהתאם למקורות היסטוריים שונים, יש הרואים בסוסיא – כמו בכל אזור הר חברון – יישוב אדומי, שרק מאוחר יותר התגיירו תושביו ואימצו את המסורות היהודיות. היישוב ננטש בתקופה הרומית (המאה השנייה לספירה), ככל הנראה בשל השינויים הפוליטיים שחלו במרחב בעקבות כישלון מרד בר כוכבא.⁵

היישוב נוסד מחדש בסוף התקופה הרומית, בסוף המאה השלישית או בתחילת המאה הרביעית לספירה, והתפתח סביב בית הכנסת. מבני היישוב נבנו בצמידות ויצרו קיר חיצוני רציף, שיייתכן כי שימש כחומת היישוב. בחצרות המבנים נחצבו מערות תת קרקעיות רבות ומקוואות. היישוב המשיך להתפתח עד לשיאו בתקופה הביזנטית (במאות 4-7 לספירה ובראשית התקופה

¹ למידע נוסף על תולדות המחקר הארכיאולוגי, ראו הרשימה הביבליוגרפית המצורפת.

² ייבין, 1993; Guttman et al, 1981.

³ לדוגמא: ברוך, תשס"ט; הירשפלד, תשמ"ד.

⁴ ברוך, תשס"ט; Gutman et al, 1981.

⁵ גוברין, 1995.

המוסלמית הקדומה במאות 7-8 לספירה). בתקופה זו נבנו מבני מגורים על פי תכנית שונה מן התכנית שרווחה בתקופות הקודמות לה.

במהלך המאות ה-8-9 לספירה חלה הידרדרות איטית במצב היישוב. בעוד שהכפר שמר על שטחו המרבי, מבנים רבים ננטשו. בנייה מחודשת בכפר התאפיינה בשימוש חוזר באבניהם של מבנים קדומים ואיכות הבנייה הייתה נמוכה יותר. בסוף המאה התשיעית לספירה הצטמצם שטחו של היישוב והוא התרכז סביב הרחוב הראשי, החוצה את האתר דרום-מזרחית לבית הכנסת. בשלב זה, נבנה מסגד בחצר בית הכנסת. לקראת סוף המאה התשיעית היישוב ננטש כליל.

היישוב נוסד מחדש במאות ה-11-13 לספירה. בתקופה ההיא התפתח בסוסיא יישוב בעל אופי כפרי. סביב היישוב לא נבנתה חומה ותושביו היו פלאחים שכלכלתם התבססה על מרעה ומעט חקלאות. הם גרו במערות הרבות באתר. מחוץ למערות נבנו מתחמים מגודרים ובהם התרכזו פעילות הבישול והטיפול בעדרים. צורת יישוב זו נמשכה עד לתקופה המודרנית.⁶

בית הכנסת

בית הכנסת ממוקם בחלקו המערבי של סוסיא. מאז התקופה הביזנטית ועד סוף התקופה המוסלמית הקדומה היה בית הכנסת מרכז היישוב. זהו המבנה הציבורי היחיד שנחשף עד כה בסוסיא והוא כולל חצר, חדר כניסה ואולם תפילה. תכניתו של בית הכנסת ייחודית, שכן אולם התפילה בנוי לרוחב (הכניסה ממוקמת בדופן הרחבה של המבנה), וזאת בניגוד לסגנון הבנייה של בתי הכנסת בגליל, הבנויים כחדרי אורך. בתי כנסת הבנויים כחדרי רוחב נמצאו אך ורק בדרום הר חברון, באתרים שנבנו לאחר חורבן בית המקדש במאה הראשונה לספירה. מתחת לבית הכנסת נחשפה מערכת תת-קרקעית חצובה, שמטרתה אינה ברורה דיה.

במחקר מתקיימת מחלוקת באשר לתאריך הקמתו של בית הכנסת. יש המתארכים אותה לסוף המאה השלישית או לתחילת המאה הרביעית לספירה, ואילו חוקרים אחרים תארכו את בניית בית הכנסת לסוף המאה הרביעית או לתחילת המאה החמישית לספירה. זוהי גם תקופת השיא של בית הכנסת. רצפתו עוטר אף בפסיפסים המציגים את ארון הקודש ומשני צדדיו מנורה ואייל. בנוסף, נמצאו שם פסיפסים המציגים בני אדם, דגמים גיאומטריים, בעלי חיים וכתובות בעברית ובארמית.

בסוף המאה השביעית ובמשך המאה השמינית לספירה חלה דעיכה במעמדו של בית הכנסת ואולמו חולק מחדש. אולם, רמת הגימור של אותה חלוקה היתה נמוכה בהשוואה לשלב הבנייה בתקופה זו נפגעה רצפת בית הכנסת והושחתו ציורי פסיפס של דמויות אדם. ישנם חוקרים הסבורים כי בשלב זה חדל המבנה לשמש כבית כנסת, והשינויים הפיזיים שנערכו בו מבטאים שינויים בהרכב האוכלוסייה – ככל הנראה מעבר מאוכלוסייה יהודית למוסלמית.

⁶ ייבין, 1993; ברוך, תשס"ט, 27-32.

בתקופתו האחרונה של המבנה נפסק השימוש באולם התפילה של בית הכנסת ובחצרו נבנה מסגד, כאמור. המערה בתחתיתה של חצר בית הכנסת נחסמה. שלב זה תם בסוף המאה התשיעית, אז ננטש האתר וחדלו להשתמש במבנה.⁷

חזית בית הכנסת

רצפת הפסיפס של בית הכנסת

⁷ ברוך, תשס"ט: 112-113.

פרשנות לאתר

מאז גילויו של בית הכנסת בסוסיא במאה העשרים, התרכזו המחקר בתיעוד ההתפתחות של היישוב היהודי בסוסיא ובמרחב דרום הר חברון לאחר חורבן בית שני. מחקרים אלה ביקשו לקשור בין סוסיא לבין היישובים הגדולים האחרים שנחשפו באזור: א-סמוע (אשתמוע), יטא (יוטא) ואל-כרמיל (כרמל). אברהם נגב (נגב, תשמ"ו) טען, כי ניתן לזהות את סוסיא עם העיר כרמל המקראית. לטענת נגב, השם סוסיא הוא שם מודרני ומבחינה אטימולוגית הוא שואב את מקורו מצמח הסוסא, שגדל באזור ושימש את התושבים. נגב וחוקרים אחרים ביקשו להצביע על השינויים שחלו באתר כעדות לשינויים שהתרחשו בקרב האוכלוסייה היהודית באזור למן התקופה ההלניסטית, ובייחוד לאחר חורבן בית שני וכישלון מרד בר כוכבא. יובל ברוך, שחקר את עתיקות סוסיא בהקשר גיאוגרפי-היסטורי, מצא שהסיבה לצמיחתה של סוסיא קשורה במיקומה האסטרטגי, על צומת דרכים חשובה בגב ההר.

כל החוקרים התעלמו ממשמעות קיומו של יישוב פלאחים באתר למן המאה ה-11 ועד לתקופה המודרנית, אף שהמצא החומרי של האתר מעיד על קיומו. המחקרים המעטים המתייחסים ליישוב שהתפתח בסוסיא למן התקופה המוסלמית, מתייחסים אליו כאל מקשה אחת. יובל ברוך מיטיב להמחיש זאת; בהתייחסות לתקופה המוסלמית של היישוב הוא מציין כי שלב קיומו האחרון של היישוב "מתוארך לסוף התקופה האסלאמית הקדומה או ראשית התקופה הצלבנית והוא נמשך עד ימינו" (ברוך, תשס"ט). כך מסוכמת תקופה בת חמש מאות שנה, שרוב המחקר הארכיאולוגי הישראלי אינו מזהה בה כל התפתחות הראויה לחקירה.

חלק ב': מקומה של הקהילה בחקירה, בהצגה ובשמירה על אתר העתיקות

בסוסיא

רוב המחקר באזור סוסיא נעשה בידי חוקרים אירופאיים וישראלים, והוא התמקד בפרק הזמן שבין התקופה הביזנטית לראשית האסלאם, אז היה האתר מיושב ביהודים. עד היום אין כל מחקר ותיעוד שהתרכזו בחיי התושבים ובהתפתחות היישוב והאזור בתקופות המוסלמיות. תופעה זו מוכרת מאתרים אחרים באזור: גם בסמוע, מעון, חר' עניים, כרמל, א-טוואני וביישובים אחרים חקרו הארכיאולוגים בעיקר את בתי הכנסת העתיקים.

ניתן לראות כי תפיסה מחקרית זו, המתעלמת מעברו של האתר, מתבטאת גם באופן הצגת האתר למבקרים. הסיפור המוצג למבקר בסוסיא מתמקד אך ורק בשרידים הארכיאולוגיים המחזקים את הזהות היהודית של המקום ואת זכות הקניין הסמלית והמעשית של המתנחלים, המנהלים את האתר בסוסיא. למעשה, החפירות הארכיאולוגיות שנעשו במקום מחקו את "השכבה האחרונה" של האתר, אותה שכבה המלמדת על אורח החיים שהתפתח שם בחמש מאות השנים האחרונות. העדויות האחרונות לאורח חיים זה נותרו בפאתי האתר בלבד, שם ניתן לבקר במערות שבהן חיו תושבי סוסיא עד שנות ה-80 של המאה הקודמת. במערות אלו עוד ניתן להבחין

בחלוקתו של חלל המערה לשטחי מגורים, לאזור בישול ולמתחמי המגורים של בעלי החיים. מחוץ למערה ישנם שרידים של מכלאות של עדרי צאן ושל שטחי ההתכנסות של הגברים במשפחה.

בכניסה לחלק מהמערות באתר מצוין כי הן שימשו למגורים, אך נעדר משם כל הסבר על תקופת השימוש בהן, על זהות יושביהן ועל אופי מגוריהם. בכניסות אחדות ישנו שילוט המציין כי במערות אלו נעשו מלאכות קדומות כגון 'יוצר כדים', 'בית אריגה' וכד'. שלטים אלה, שהאסמכתא המדעית שלהם אינה ידועה, דוחקים הצדה את סיפורן של המערות ושל יושביהן עד לפני שלושים שנה בלבד.

כתוצאה מהתעניינותם של הארכיאולוגים הישראליים בסוסיא, החל גירוש הדרגתי של תושבי המקום. בשנת 1971 התחילו לחפור את החורבה – אזור בית הכנסת העתיק – והמשפחות שגרו במקום אולצו לעזוב את מערותיהם לטובת החפירה ועברו לגור בכפרים הסמוכים ואף בצפון הגדה. ככל שהתרחבו החפירות, כך גורשו עוד ועוד משפחות.

עד שנת 1986 המשיכו משפחות אחדות לחיות באתר לצד החפירות הארכיאולוגיות. על התושבים נאסר להתקרב אל אזור החפירות, ובהמשך אף נבנתה גדר סביב תחום החורבה ונקבע שער כניסה ויציאה לאתר. לתושבים לא ניתן מידע על החפירות והם הוזהרו שוב ושוב מפני גרימת נזקים לאתר. מציאות חיהם היתה נתונה לאיום יומיומי מצד המפעל הארכיאולוגי. בשנת 1986 הושלם גירושם מן האתר. התושבים עברו לחיות במאהלים ובמערות מחוץ לתחום החורבה. חפירות ארכיאולוגיות ועבודות שימור נרחבות בוצעו בתחומי החורבה ובמערות שבהן התגוררו התושבים לא מכבר. ניהול המקום עבר לידי המועצה האזורית דרום הר חברון ונבנה בו מרכז מבקרים. באתר הוצבו שלטים וכיום הוא מתואר כיישוב יהודי עתיק ונגבה תשלום כניסה ממבקרו.

היחס בין מחקר ארכיאולוגי לחיי התושבים

צו ההפקעה הצה"לי מתייחס ל-277 דונם סביב אתר העתיקות. הערכת החוקרים השונים היא ששטחו של האתר נע סביב 75-80 דונם; מתוכם נחפרו פחות מ-20 דונם. נתונים אלה מראים כי צו ההפקעה היה שרירותי ורחב מדי מלכתחילה, ולא נועד לצורך הסדרת חפירה ארכיאולוגית בלבד. רוב החפירות התקיימו לפני מתן הצו, ואילו החפירות שהתקיימו אחרי כן נעשו בשטחים מצומצמים ומוגבלים באתר. לפיכך, אין דרך להימנע מהמסקנה שמטרת הצו היתה הרחקת הפלסטינים מאדמתם ומעינים של מבקרי האתר הארכיאולוגי, שבית כנסת יהודי עתיק עומד במרכזו.

החיים בתוך החורבה ובמערות והיחס בין הקהילה לאתר הם חלק בלתי נפרד מההיסטוריה הארכיאולוגית ומהתרבות החומרית של המקום. ההתעלמות העקבית ממקומם של תושבי הכפר סוסיא בהתפתחות היישוב מייצגת שלב נוסף בגירושם הפיזי מהאתר, גירוש אשר מוחק ביד גסה סיפור בן מאות שנים ואף פוגם בהבנת תהליך המחקר הארכיאולוגי עצמו.

© עמק שוה, ספטמבר, 2016

צוות כתיבה: יונתן מזרחי, גדעון סולימני, חמי שיף

עריכת טקסט: מעין בן הביא

עריכה לשונית: ענת עינהר

www.alt-arch.org

כניסה למתחם מגורים ששימש את תושבי סוסיא הפלסטינים, כיום מוצגת כמערה של יוצר כדים – דימוי לחיים בעת העתיקה

פנים מערת מגורים שהוסב לדגם לחיים בעת העתיקה

פנים מערת מגורים – חלוקה למגורי בעלי החיים

פנים מערה – חלוקה לשטחי בישול ושינה

רשימה ביבליוגרפית:

- ברוך, י' 1998. חורבת סוסיא, חדשות ארכיאולוגיות ק"ח, 164-165.
- ברוך, י' תשס"ז. הר חברון (אידומיאה) וסוסייה בתקופת הבית השני, ספר המדבר בארץ-ישראל: דברי הכנס השני, 29-36. סוסיא: מרכז סיוור ולימוד סוסיא.
- ברוך, י' תשס"ט. חורבת סוסייה ורוגים אל-חמירי כמקרי מבחן להתפתחותו של הכפר והיישוב הכפרי בדרום הר-חברון מן התקופה הרומית הקדומה ועד התקופה המוסלמית הקדומה, הוגש לצורך מילוי חובות דוקטורט, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- גוברין, י' 1995. עיירות של בורגנין ב"דרומא", ספר המדבר בארץ-ישראל: דברי הכנס החמישי, 183-194. סוסיא: מרכז סיוור ולימוד סוסיא.
- גוטמן, ש', ייבין, ז', נצר, א' תשל"ב. חפירת בית הכנסת בחורבת סוסייה, קדמוניות ה-ו, 47-52.
- הירשפלד, י' תשמ"ד. החפירות בבית מגורים יהודי בחורבת סוסייה, ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה 17, 168-180.
- ייבין, ז', תשמ"ז, העיירות הבינוניות, ארץ ישראל: מחקרים בידיעת ארץ ישראל ועתיקותיה 19, 59-71.
- ייבין, ז' 1993. סוסייה, חורבת, בתוך שטרן, א' (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך 3, 1094-1101, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון, ההוצאה לאור, כרטא ירושלים.
- נגב, א' תשמ"ו. עיר ללא היסטוריה: החפירות בחורבת סוסייה (כרמל) בשנת 1984, קדמוניות: רבעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא י"ח, 11-105.
- ספראי, ז', תשל"ב. חירבת סוסייה, ציון ל"ז, 231-236.
- Guttman, S. Yeivin, Z., Netzer, E. 1981. Excavations in the Synagogue at Hurbat Susiya, In Levine, L.I (Ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, 123-129. Jerusalem: The Israel Exploration Society.
- Negev, A. 1985. Excavations at Carmel (Kh. Susiya) in 1984: Preliminary Report, *Israel Exploration Journal* 35(4), 231-252.